

Оригинални научни рад
Примљен: 29. 8. 2023.
Прихваћен: 26. 9. 2023.

АЛМАНАХ 1941–1944: ХРОНИКА И УМЕТНИЧКА ЗБИРКА ОСНАБРИЧКИХ ЛОГОРАША

Официри и војници Краљевине Југославије који су интернирани у заробљеништво у официрски логор Офлај VI C и Офлај VI D у Оснабрику, у Немачкој, током Другој светској рати, организовали су активан културни и академски живот. Кулминација и рекапитулација вишегодишњега рада био је калиграфски израђен и бојано илустриран рукопис, који су назвали „Књижевна група Офлаја VI c/d. Удружење ликовних уметника Офлаја VI c/d, Алманах 1941–1944”. У раду је представљен историјат, садржај и одлике овој рукописној логорској сведочанства српских, јеврејских и југословенских заробљеника.

Након пораза у Априлском рату, готово 200.000 српских официра и војника, уз мањи број Јевреја и припадника других југословенских народа, одведени су у ратно заробљеништво. Добили су статус који им је гарантовао заштиту у складу са Женевском конвенцијом из 1929. године и другим међународним актима¹. Српски ратни заробљеници распоређени су и смештени у низ официрских логора (Oflog) и војничких логора (Stalag), широм територије Трећег рајха. Међу најзначајнијим по величини, бројности и значају заробљеника, били су Офлаг XIII В у Нирнбергу и Офлаг VI C у Оснабрику.

У северном делу Оснабрика (Friedensstadt Osnabrück) у Доњој Саксонији, крајем тридесетих година 20. века, немачка војска изградила је касарне. Током Другог светског рата у њих су интернирани заробљени Французи, потом војници из Холандије и Белгије, а касније и они из југоисточне Европе. Овај логор назван је 1940. Еверсхајде (Eversheide). У њега су 1941. интернирани бројни официри и мањи број војника Краљевине Југославије².

¹J. Lopičić Jančić, *Međunarodnopravni aspekti statusa jugoslovenskih ratnih zarobljenika u logoru Osnabruk u Nemačkoj 1941–1945. godine*, Strani pravni život, 2, Beograd, (2015) 221–237.

²Упркос чињеници да је логор у Оснабрику био један од оних у којима је боравио највећи број српских ратних заробљеника (1941–1945), до данас није објављена научна монографија која би приказала његову целовиту историју. Логор је био предмет више публицистичких и мемоарских дела: R. Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci*, Beograd, 1981; M.

Заробљени српски официри уживали су право на пријем пакета и помоћи путем организације Црвеног крста, а у мери коју су дозвољавале околности једног тоталног рата, чувано је и њихово достојанство. Највећи проблем била је лоша и недовољна исхрана, о којој су преживели заробљеници речито сведочили, вашке, а такође и недостатак огрева у хладним месецима. Паралелно са немачком администрацијом, постојала је и унутрашња, логорашка управа („старешинство”), која је координирала рад са Немцима. Заробљени официри прекраћивали су време картањем, спортским надметањима, извођењем сценско-музичких приредби, организовањем уметничких конкурса и прикупљањем новца за збрињавање сиромашних породица, посебно оних из Црне Горе³. У логору је постојао и богослужбени живот за вернике Српске православне цркве и Јевреје⁴. С временом се, посебно међу оним логорашима који су дошли под значајнији удар репресије, развио и богат културни и академски живот.

Политичке поделе у логору и оснивање кажњеничког павиљона Офлаг VI D

Устанак против окупатора и распламсавање грађанског рата у Србији пресудно су утицали на трвења и поделе међу заробљеницима, која су се често претварала у дуготрајне анимозитете, сукобе, денунцијације немачкој управи, понекад и са веома озбиљним последицама. Колаборационистичка управа у Србији настојала је да се представи као власт која брине о њима⁵, делом из пропагандних разлога. Убрзо по доласку генерала Милана Недића на чело колаборационистичке владе извршен

Ђорђевић, *Између црног и црвеног фашизма: у Оснабричком логору 1941–45*, London, 1962; Р. Анђелић, *Заробљенички дневник из Оснабрике српских официра*, Београд, 2021.

³ М. Јовановић, *Мојога њевања (Meine Gesangsmethode)*, Оснабрик, 1942; S. Drašković, *Značaj Svetog Save. Predavanje održano na Svetog Savu 1944 god. u zarobljeničkom logoru u Osnabruku*, sv. 2, bez mesta izdanja, 1946; С. Илић, „Родна пруда” – логорско њозоршиње заробљених југословенских официра у Оснабрику, Војно-историјски гласник, Београд, 1 (2020) 224–251; С. Милошевић, *Рад културно-њошњорној друштва „Њеџиу” у Официрском заробљеничком логору (OFLAG) VI/C у Оснабрику 1942–1944. њодине*, Историјски записи. Орган Историјског института и Друштва историчара СР Црне Горе, 1/4 (1992) 239–252.

⁴ Њега је предводио дипломирани теолог и катихета протојереј Милан Љ. Јовановић, резервни официр, капетан друге класе. Он је сачувао неколико свезака дневничких белешки поручника Богомира С. Јовановића и рада Просветног друштва „Свети Сава”, које се налазе у Архиву Југославије, Фонд 863, Збирка Милана Јовановића, 1941–1944. М. Јовановић, „Организације верског живота у Немачкој за време Другог светског рата”, *Сјоменица зајадно-евројске епархије 1969–1984*, Химелстир, 1984, 88.

⁵ М. Мравовић, „Наши ратни заробљеници у Немачкој никада не заборављају своју драгу Србију: Колаборационистичка штампа о животу српских ратних заробљеника у Немачкој”, А. Стојановић (уредник), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, I, Београд, 2015, 359–384.

је притисак на заробљенике да се изјасне у корист гушења устанка и сарадње са окупатором. Они официри који су потписали писма подршке Недићу и који су подржавали његову политику „обнове Србије” могли су се надати скором ослобођењу из заробљеништва и укључивању у антикомунистичку борбу у окупираној Србији⁶. С друге стране, они официри који су одбили такве иницијативе и јавно презрели сарадњу са окупатором и нацистима, били су подвргнути разним облицима дискриминације и репресије у логорима у којима су били интернирани. Разумљиво је да су ове околности изазвале дубоке поделе и конфликте међу самим логорашима.

Поменуте поделе нису заобишле ни Офлаг VI C у Оснабрику. Насупрот официрима који су подржавали Недића и политику сарадње са Немцима, релативно бројни левичарски и антифашистички оријентисани официри, међу којима је било и Јевреја, били су непоколебљиви у свом ставу да сарадње не може бити. Анимозитет између супротстављених група и водећих појединаца растао је и са протоком времена постао практично неиздржљив⁷. Истовремено, командант логора пуковник Ернст Блимел, вршио је непрестани притисак на заробљенике да се укључе у рат на страни нациста, било кроз учешће у производњи и сервисирању наоружања и војне опреме, било кроз јавну подршку Немачкој или Недићевој влади. Почетком 1943. године Блимел је допутовао у Србију, где је о судбини више стотина антифашистички оријентисаних официра расправљао са немачким војним заповедником, као и са Миланом Недићем. Крајње исходиште било је издвајање веће групе заробљеника у нови павиљон Офлаг VI D, који је по својој суштини био кажњенички, оформљен 14. јуна 1943. са знатно строжим и по око 700 пребачених официра неповољнијим режимом⁸, што је окарактерисано као пребацивање у „дупле жице”. Фрустриран немогућношћу да сломи отпор заробљеника,

⁶ Н. Стамболија, *Српска државна сџража 1942–1944*, Београд, 2021, 339–359; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд, 2011.

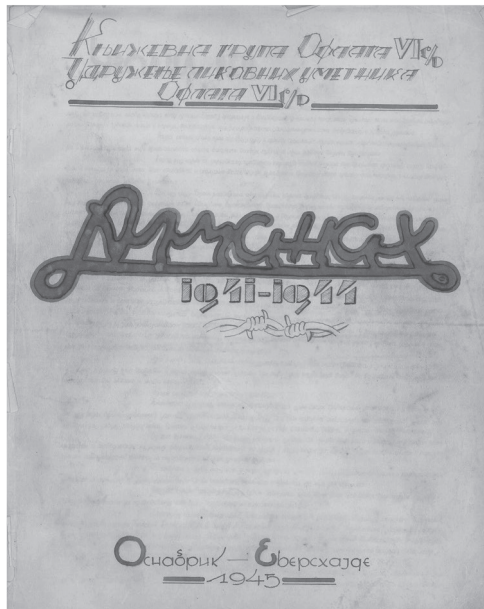
⁷ Проколлаборационистички генерали Драгослав Миљковић и Димитрије Живковић заговарали су оснивање посебног кажњеничког логора за идеолошке противнике и о томе су отворено разговарали са управником логора Блимелом (Војни архив /ВА/, фонд: Војно судство /ВС/, ВС/01, кутија 123, ред. број 1-1/12, Записник о саслушању Ернста Блимела). Левичарски оријентисани логораша представили су своје националистички и проколлаборационистички оријентисане колеге као „издајнике” и „протународне групације”, које су агитовале за „упис у Недићевско-фашистички корпус” (*Алманах 1941–1944*, 1).

⁸ С. Јаковљевић, „Оснабрички логор „ДЕ”, С. Јаковљевић, *Ликови у сенци*, 2, Београд, 1981, 83–101; М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004, 218–219. У Војном архиву (ВА) налазе се записници о саслушању окривљених и сведока, као и одлуке Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, за команданте логора пуковнике Блимела и Ебкеа, као и капетана Радмахера, шефа Абвера у логору. Ова документација детаљно осветљава односе у логору и омогућава реконструкцију логорске свакодневнице. Упоредити: ВА, ВС, фонд: ВС/01, кутија 123, редни број 1; ВС/01–123–2; ВС/01–123–3.

Блимел је посегнуо и за другим облицима противправних и репресивних мера – ускраћивао је право на лечење, пријем пакета, намерно отежавао услове живота и боравка у логору, одузимао личну имовину заробљеника и присиљавао их на физички рад⁹.

Алманах 1941–1944

Алманах 1941–1944 (Оснабрик–Еверсхајде 1945) представља интегрално, необјављено, академској и широј јавности до сада потпуно непознато дело, настало 1945. године. Пун назив: *Књижевна група Офлаја VI c/d. Удружење ликовних уметника Офлаја VI c/d, Алманах 1941–1944* сведочи о томе да оно представља рекапитулацију и компилацију стваралаштва чланова Књижевне и Ликовне групе, насталог у логорима Офлаг VI С и Офлаг VI D. Ради бољег и потпунијег упознавања са значајем овог рукописа, и као историјског извора и као зборника уметничких дела, на наредним страницама подвргнут је детаљној и мултиперспективној анализи¹⁰.

Прилог 1. Скенирана насловна страница *Алманаха*

⁹ ВА, ВС/01, кутија 123, редни број 1.

¹⁰ У питању је једини сачувани оригинални примерак, који се налази у поседу аутора рада, откупљен 2018. године од Небојше Здравковића из Београда.

Обим *Алманаха* износи 296 калиграфски исписаних, исцртаних, украшених и насликаних страница Б4 формата. Изузев потписаних уметничких прилога објављених у делу, не постоји информација о индивидуалном ауторству над садржајем овог рукописа, већ је он представљен као колективни подухват Књижевне групе и Удружења ликовних уметника из оснабричког логора за заробљене официре. Чињеница да је садржај написан рукописом више различитих особа сведочи у прилог колективном ауторству, које је вероватно имало редакцијски карактер, будући да су поменуте уметничке групе састављале редакције и за знатно једноставније ауторске и издавачке подухвате.

Није познато тачно време настанка овог дела, већ је на насловној страни само истакнуто да је оно исписано током 1945. године. Применом методе унутрашње критике историјског извора и анализе садржаја, аутори рада претпостављају да је до настанка овог несвакидашњег дела дошло у оно време када је већ било прилично извесно да ће нацистичка Немачка изгубити рат, а заробљени официри ускоро повратити своју слободу. Оваква претпоставка највише се заснива на оптимистичном тону који провејава кроз *Уводну реч*, из које се наслућује да је време подела и репресије у логору остало иза заробљеника јер се о њему имплицитно пише у прошлом времену, док се са много ентузијазма пише о народноослободилачкој борби југословенских народа, те борби Совјетског Савеза и „наших моћних Западных Савезника” против фашизма. С друге стране, да је *Алманах* настао по ослобођењу логора, овај догађај сигурно би био поменут у *Уводној речи*, а вероватно је да би у том случају садржај обухватио и 1945. годину. Узимајући у обзир чињеницу да су уметничке групе логораша током зимских месеци практично престајале са организацијама приредби и окретали се стваралачком раду по логорским баракама, аутори рада претпостављају да је и *Алманах* настао у сличним околностима, највероватније у првим месецима 1945. године. Поредиши начин настанка и његов обим са другим тзв. „посебним издањима” Књижевне групе, и узимајући у обзир његову богату илустрованост оригиналним ликовним прилозима, са великим степеном сигурности може се успоставити тврдња да је реч о једином примерку који је сачињен, јер су и знатно мање публикације – литерарне брошуре обима до 50 страница, са једном до две илустрације – писане и „објављене” у логору имале тираж од само једног примерка.

Садржај *Алманаха* чине *Уводна реч*; дужи историјат и правила Књижевне групе, са списком 6 посебних издања и детаљним подацима о књижевним вечерима одржаним од јула 1942. до октобра 1944; краћи опис рада Удружења ликовних уметника и подаци о колективној изложби радова; представљање и таксативни приказ садржаја листа „Гласник књижевне групе Офлага VI С”, као и бројни уметнички, ликовни, поетски и прозни едукативни прилози логораша. Укупан број цртежа и слика је 61,

рачунајући и насловну страницу, тачан број песама је 47, док је текстова 57. Својим значајем и уметничким изразом истичу се песме и текстови Станислава Винавера, Светозара Мусулина, Војислава Кораћа, Арпада Лебла и других. У погледу илустрација највећу вредност имају прилози Ота Бихаљија Мерино и карикатуре Владете Гајића. Многа од поменутих дела имају изузетну уметничку вредност, а чак и оне која не краси висок ниво уметничког израза уверљиво сведоче о тмурној логорској свакодневици, унутрашњим страховима, ломовима и дилемама, родољубивим и антифашистичким осећањима заробљених официра.

Поједине илустрације, укључујући и оне Бихаљија, Винавера и Гајића, ексклузивне су јер нису никада објављиване нити јавност зна за њихово постојање¹¹. Поред југословенских официра, у *Алманаху 1941–1944* објављени су и литерарни прилози тројице официра војске Совјетског Савеза, написани на руском језику. Кратак осврт на главне мотиве и естетику уметничких прилога налази се у наредним поглављима овог рада.

Вредност *Алманаха 1941–1944* као историјског извора свакако превазилази његову вредност као зборника уметничких дела, мада ни она, као што је већ истакнуто, није занемарљива. Овај рукопис садржи спискове чланова Књижевне и Ликовне групе, као и минуциозну реконструкцију свих циклуса предавања које су заробљени официри (левичарског опредељења) организовали, са датумима, именима предавача и темама, као и осврт на бројне ауторске радове – сатиричне новине, листове, романе, приповетке и песме, који су настали током боравка у логору. На тај начин је у *Алманаху 1941–1944* у целини реконструисан и трајно сачуван од заборава комплетан културни и уметнички живот у Офлагу VI С и Офлагу VI D.

На страницама *Алманаха 1941–1944* опширно је писано и о политичким, међунационалним и међуљудским односима у Офлагу VI С. Тај део концепта често је субјективан и има сасвим нескривено левичарско и антифашистичко идеолошко усмерење. Међутим, укрштањем са историјским изворима друге врсте и другог порекла, превасходно са изјавама бивших логораша, као и записницима са саслушања команданта логора Блимела и његових блиских сарадника, уочава се да су значајни догађаји и личности оснабричког логора у *Алманаху 1941–1944* у највећој мери представљени онаквим какви су заиста и били.

¹¹ О томе је сведочио и Никола Кусовац, историчар уметности и пензионисани кустос Народног музеја, који је прегледао *Алманах* и проценио његову уметничку и материјалну вредност.

Развој културног живота у логору

У уводној речи *Алманаха 1941–1944* логораша оснабричког официрског логора објаснили су корене и генезу разноврсног културног живота који су осмислили и реализовали током заробљеништва. Зачеци културног живота и уметничког стваралаштва у Офлагу VI С били су веома скромни: на самом почетку уметнички израз већине оних који су покушавали да стварају, било у домену поезије, ликовне или драмске уметности, био је „примитиван”, док је у организовању и реализацији културних приредби било много импровизације. Упркос томе, заробљени официри са великим ентузијазмом одобравали су и награђивали чак и најскромније покушаје уметничког стваралаштва, а ствараоци су, инспирисани логорским животним условима и подршком колега, веома брзо напредовали.

Прве колективне културне манифестације у логору биле су позоришне представе и пратећи програми, одржавани под ведрим небом, још од друге половине јуна 1941. године. У склопу ових догађаја рецитоване су и прве песме настале између логорских жица, а неке од њих извођене су и као део музичког програма. Постепено се дошло до повољнијих услова за културни рад и уздизање: за одржавање манифестација логорашима је била додељена једна пространа барака, настала адаптацијом коњушнице, а право на коришћење посебних барака добили су и ликовни ствараоци, који су од њих правили атеље и одржавали изложбе. Према суду самих логораша у каснијем периоду логорске културне манифестације биле су на таквом нивоу, да су „биле достојне пажње и у најнормалнијим, мирним временима”¹².

Додатну динамику развоју културног живота у логору давали су политички сукоби, подвојеност, па и међусобно надметање у стваралачком раду, националистички и левичарски оријентисаних група заробљеника. Тако су национално-конзервативни заробљеници покренули „Зидне новине”, основали „Заједницу за културно и физичко усавршавање”, у чијем су оквиру деловали клубови „Душан силни” и „Српски клуб”, док су логораша-левичари основали своју Уметничку и Књижевну групу, из чијег се рада временом изродио „Савез културних друштава”. У националном погледу, прва поменута удружења имала су српски карактер, док су друга била југословенска.

Развој и рад Књижевне групе

Сублимирајући домете литерарног стваралаштва оснабричких заробљеника, аутори *Алманаха 1941–1944* скромно су истакли да рад Књижевне групе није створио ниједног писца, те да њен допринос лежи

¹² *Алманах 1941–1944*, 2.

у чињеници да су се поједини аутори први пут осмелили да пишу или да објаве нешто управо током боравка у логору¹³. Да се о изреченом и те како може расправљати, довољно сведочи песма Петра Ивковића *Глад*, настала већ крајем пролећа 1941. године. Она представља парадигму логорашког стваралаштва и животне стварности.

Формално оснивање Књижевне групе везано је за половину 1942. године, када је литерарни кружок којим је руководио професор Миодраг Стајић, прерастао у поменути групу. Критеријуми за пријем у њу мењали су се протоком времена, а било је и честих напуштања групе услед политичких или личних сукоба¹⁴.

Ормита VII
ЧЛАНОВА КЊИЖЕВНЕ ГРУПЕ ОРМИТА VII

Вр. број	Чин	Презиме и име	Занимање	Место одјаксазе	Тринева
1	ред. в. торник	Антонијевић Дуван	гумац	Београд	
2	~	Атисас Моско	аптекаш	Београд	
3	~	Ацић Святице	товарничов	Сиваева Власво	
4	~	Бавовић Бошко	професор	Шавац	
5	~	Барић Милан	гумац	Београд	
6	~		сликар	Земун	
7	ред. в. торник	Бошковић Ђурђе	доцент-верзит.	Београд	
8	~	Вазс Алберт	адвокат	~	
9	ред. клас I класе	Винавер Станислав	књижевник	~	
10	ред. в. торник	Виторовић Мирислав	новинар	~	
11	~	Влазић Димослав	правник	~	
12	~	Виловић Љубица	геометар	Чачак	
13	ред. в. торник	Вуловић Тастар	зачетел	Дворско село Цетинье	
14	~	Вуковић Борис	директор врт. врт.	Дубровник	
15	в. торник	Вуксан Александар	инженер	Београд	
16	ред. в. торник	Тазин Милош	професор	Љубовица	
17	~	Ташан Аврам	~	Сарајево	

Прилог 2: Скенирана прва страница списка чланова
Књижевне групе

¹³ О раду ове групе детаљно: *Алманах 1941–1944*, 4–21.

¹⁴ На списку чланова групе налазе се имена 75 официра. У часу њеног оснивања главни критеријум за пријем било је објављивање или учествовање у културном раду пре рата. Недуго затим, примани су и они који групи поднесу оригинални текст или песму, а потом и професори књижевности који нису имали стваралачких аспирација.

Њени чланови, од првог дана, били су и резервни официри чија су дела, било уметничког, публицистичког или научног карактера, уживала поштовање југословенске јавности и пре Другог светског рата: Станислав Винавер, др Миодраг Ал. Пурковић, др Никола Мирковић, Урош Дојчиновић, Драгољуб Тошић (глумац), Светозар Мусулин и Платон Димић. Уз њих је стасавао и Петар Ивковић, чије су песме, настале у логору, биле најчешће и најрадије извођене од стране самих логораша. Већ 30. јула одржано је прво књижевно вече у просторијама Уметничке групе (адаптираној коњушници), коме је присуствовало 800 слушалаца. Величанствен успех прве књижевне вечери определио је организаторе да овакве манифестације одржавају редовно, два пута у месецу, као и да организују популарна предавања из књижевности, која би се такође реализовала на сваке две недеље¹⁵.

Плодан рад Књижевне групе у првим месецима њеног постојања делимично је био подстакнут и унутрашњим разликама и генерацијским сукобима. Први и најзначајнији такав спор био је између Станислава Винавера, истакнутог представника књижевног модернизма, новинара и дипломате, и Миодрага Стајића, ученика и следбеника Богдана Поповића. Они су, један за другим, одржали предавања о старој и новој књижевности у међуратном Београду. Винаверово предавање наишло је на велико одобравање публике, док је Стајић извиждан. На следећем састанку Књижевне групе Стајић је оптужио Винавера да је „увредио оно што је сваком Србину свето”, те, невољан да прихвати аргументе и извињења друге стране, напао Винавера на националној основи. Након тога, оснивач и руководилац групе у њеном зачетку, напустио ју је. Поред јавних приредби, чланови су се интерно окупљали „књижевном средом” и дискутовали о књижевности. Обично је уводну реч имао Винавер, који је окупљенима представљао своје ставове о књижевности и уметности, или говорио о међуратним писцима, а потом би уследили вишесатни разговори чланова групе.

Зима 1942/1943. и неадекватна количина огрева коју су заробљеници добијали утицали су на престанак одржавања књижевних манифестација у најхладнијим месецима. Како би се овај губитак у културном животу логора надоместио, покренут је „Гласник књижевне групе Офлага VI C” (у даљем тексту „Гласник”). Хартију неопходну за овај подухват логораша су добили из Женеве, посредством Црвеног крста, док им је неопходну писаћу машину уступио заробљенички повереник пуковник Јефта Јовановић.

Половином 1943. године политичке околности још једном су се умешале у уметност, јер је приликом стварања кажњеничког павиљона Офлаг

¹⁵ Програм свих одржаних књижевних вечери сачуван је и објављен у: *Алманах 1941–1944*, 90–97. Укупно их је, до краја 1944. године, одржано 40, од којих последње 28. октобра. Посета публике варирала је, најчешће се крећући између 400 и 500 посетилаца у летњим месецима, односно између 100 и 150 у данима када је то подразумевало дуготрајно седење у незагрејаној бараци.

VI D у њега упућено практично две трећине чланова Књижевне групе. Овај мучни догађај пореметио је планове и њен успешан рад, али је потребно констатовати да су у веома кратком року логораши нашли начина да паралелно одржавају активности групе у оба логора, те да кроз тајне канале комуникације чак и координирају рад. Дошло је и до својеврсног парадокса – уметници који су боравили у строжем, кажњеничком делу логора имали су готово пуну слободу стваралаштва и презентације, само у скромним и импровизованим условима. С друге стране, они логораши-уметници левичарског опредељења, који су остали у Офлагу VI C, били су изложени свакодневnoj репресији и опструкцијама. Коначно, крајем лета, Немци и проколаборационистичко старешинство логора задали су нови ударац културном раду: издвојили су 40 лица и пребацили их у друге логоре. Међу њима налазили су се и бројни чланови Књижевне групе, укључујући и неке од најпознатијих: Винавера, Ота Бихаљија Мерица, Светислава Марића, Петра Ивковића и друге. Ефективно, уз додатне техничке проблеме, то је значило престанак излажења „Гласника” и редуковање интензитета одржавања књижевних вечери и дискусија.

Већ током јесени 1943. године поменута група прикључила се Уметничкој групи Офлага VI C, а логораши из Офлага VI D наставили су рад у границама могућности, преузимајући чак и уређивање „Гласника”. Због немогућности употребе писаће машине, неки бројеви овог листа писани су руком. Током 1944. године група у оба логора радила је у складу са приликама, а смањени број одржаних књижевних вечери донекле је надокнађен расписивањем књижевних конкурса, на којима је одзив премашивао очекивања. У августу исте године, сви Јевреји заробљеници, њих 387, одведени су из логора, а међу њима је било и десетак чланова Књижевне групе.

Развој и рад Удружења ликовних уметника

Када је реч о официрима који су били школовани уметници, сликари и вајари, или им је то био хоби, потребно је истаћи да су они своје слободно време користили за уметнички рад. У почетку су имали могућност скицирања оловком, док су ређе могли да сликају аквареле или израђују своје радове кредом. Сликарски алати и материјали пристигли су у логорску кантину тек јула 1941, али су, према сведочењу неименованог аутора, неравномерно распоређени¹⁶. Простора за стварање и настајање дела, односно атељеа, није било, а појединци су цртали или ређе сликали по пренатрпаним и безусловним собама, у којима је било смештено до 20 људи. Крајем 1941. године логорска команда доделила је неколико соба

¹⁶ *Алманах 1941–1944*, 24.

стваралачки оријентисаним заробљеницима. Велики изазов и проблем уметницима представљала су одузимања права коришћења сликарских простора, што је реметило слободан и устаљен рад. Ликовна група равноправно је баштинила и теоријски и практичан рад у култури – одржавала је и предавања из историје уметности и сликарства, као и изложбе дела насталих међу жицама.

Теоријско излагање о српској средњовековној уметности први је одржао Ђурђе Бошковић, и то неколико пута. Прва јесења колективна изложба логорских уметника отворена је 19. октобра 1941. године. Била је приређена у две невелике просторије и организована од издавача „Зидних новина“. Поред различитих уметничких праваца и сликарских техника, њена одлика била је већи број портрета заробљеника од самих мотива свакодневног живота иза жица. Наредне две изложбе, самосталне, одржане су на пролеће 1943. Званично оснивање Удружења ликовних уметника уприличено је 21. марта 1943. године и бројало је 40 чланова¹⁷, који су побројани заједно са онима који су отпуштени кућама „као болесни“¹⁸.

Чланови у.л.у. логораша „С и Д“

1. акић ваза пог.	Андрејковић Ђ. Рајковић - 4070 - 11 с
2. рез. мик. б. пог.	Ванковић С. Ђукић - 4104. 11. логор „Д“
3. рез. пещ. б. пог.	Сихали С. Отом - 1930 - 11 в. лог. Д. 9. мик. ступ.
4. - мик. б. тик.	Братина об. Ђукић - 2049 - 11 с
5. акић мек. б. пог.	Бркић Милош - 4771 - 11 в. лог. „Д“
6. рез. мик. а. акић	Вуковић К. Милош - 1923 - 11 с
7. акић ваза пог.	Васић С. Милош - 2509 - 11 с
8. рез. пещ. б. пог.	Вујићковић С. Милош - 2211 - 11 в. лог. „Д“ 9. и 10. ступ.
9. - арап. б. пог.	Вујић М. Милош - 2550 - 11 в. лог. „Д“
10. - арап. -	Вујић П. Милош - 1922 - 11 в. лог. „Д“ 11. 9. арап. и 11. мик.
11. акић мик. мек.	Вујић С. Владета - 642 - 11 в. Д
12. рез. мик. б. пог.	Вујићковић Милош - 4425 - 11 в. лог. „Д“
13. - пещ. б. пог.	Вујићковић М. Живко - 1871 - 11 с
14. рез. арап. пог.	Ђукић об. Милош - 4906 - 11 с
15. акић арап. пог.	Ђукић Зоран - 4830 - 11 с
16. рез. мек. б. пог.	Јовановић К. Милош - 1931 - 11 с
17. - пещ. б. пог.	Јазић С. Милош - 1009 - 11 с
18. акић пещ. мек.	Јелачић С. Милош - 4909 - 11 с
19. рез. арап. б. пог.	Јуришићковић Ђ. Милош - 1932 - 11 с
20. акић мик. б. пог.	Јелачићковић П. Милош - 7008 - 11 в. лог. „Д“
21. рез. пещ. пог.	Костић П. Милош - 1754 - 11 с
22. - мек. б. тик.	Медведић А. Милош - 5130 - 11 в. лог. „Д“ 11. мик. мек.
23. акић мик. мек.	Милић М. Милош - 1270 - 11 в. лог. „Д“
24. рез. пещ. пог.	Мариновић М. Милош - 2288 - 11 с
25. рез. мик. б. пог.	Мариновић Милош - 4291 - 11 с
26. акић мик. мек.	Милиновић Милош - 3279 - 11 в
27. рез. пещ. б. пог.	Мариновић Милош - 6609 - 11 в. лог. „Д“
28. рез. мик. б. пог.	Мариновић С. Милош - 4522 - 11 в. лог. „Д“
29. - арап. -	Мариновић С. Милош - 2845 - 11 в. лог. „Д“
30. акић ваза мек.	Мариновић Н. Милош - 2090 - 11 в. лог. „Д“
31. рез. мек. б. пог.	Мариновић М. Милош - 2953 - 11 в
32. акић мик. мек.	Мариновић С. Милош - 4489 - 11 с
33. - арап. -	Мариновић С. Милош - 511 - 11 в. Д
34. рез. -	Мариновић Х. Милош - 6028 - 11 в. лог. „Д“ 11. мик. мек.
35. - б. пог.	Мариновић С. Милош - 2505 - 11 с
36. - пещ. б. пог.	Мариновић Милош - 1616 - 11 с
37. акић арап. мек.	Мариновић В. Милош - 4829 - 11 с
38. рез. мек. пог.	Мариновић Урош - 5848 - 11 в. лог. „Д“

* Осталим својим михала као об-
новачи или као болесни пре оснивања удружења:

1. акић мик. мек. Милош Милош - 758 - 11 с - 1-11. 41.
2. рез. пещ. мек. Милош Милош - 1124 - 11 с - 1-11. 41.

Прилог 3: Скенирана прва страница списка чланова Ликовне групе

¹⁷ Исио.

¹⁸ Исио, 41–42.

Циљ је био увођење реда, обука аматера, окупљање уметника, заједнички рад, организовање курсева, предавања, самосталних и заједничких изложби, као и адекватнија подела прибора и сликарског материјала и алата. Извесна количина неопходног материјала стигла је од хуманитарне организације Хришћанска заједница младих људи. Одржавани су курсеви нацртне геометрије, сенчења, перспективе и цртања, као и усмена предавања.

Припрему велике заједничке изложбе онемогућило је одвођење једног броја логораша у Офлаг VI D. Из сведочења у *Алманаху 1941–1944* јасно је да Удружење ликовних уметника није имало подршку неколико узастопних старешина логора. Највише је недостајало сликарског платна. Додатан несклад појавио се одвођењем једне групе заробљеника из Офлага VI D у логор у Стрију, а затим и премештањем свих Јевреја у логор у Стразбургу, што је утицало на смањење бројности чланова удружења, као и на стваралачку атмосферу и инспирацију. Када је реч о могућностима чланова удружења у Офлагу VI D да се искажу, њима је та прилика била отежана због одсуства просторија које су могле да послуже за рад. Упркос великим тешкоћама, они су одржали заједничку изложбу почетком 1944, на којој су могућност учешћа добили и чланови удружења из Офлага VI C.

Од 1. до 8. октобра 1944. отворена је обимна заједничка изложба у великој позоришној сали Офлага VI C. Радови су били урамљени у импровизоване неадекватне картонске рамове, јер није било материјала да се они припреме за излагање на одговарајући начин. Складно распоређивање насликаних и извајаних предмета допринело је утиску прилично добро конципиране изложбе¹⁹. Поново је највише било портрета, а затим логорских предела и понека композиција. Добра организација и велики број радова, чак 224 сликарска и 10 вајарских, допринели су позитивном утиску бројних посетилаца, због чега је трајање изложбе продужено, што је у једном логору била велика реткост²⁰. Стевановић, школовани сликар, поменуо је у свом мериторном приказу²¹ и једну занимљивост, а то је да су заступљене технике биле уље на платну, темпера, акварел, пастел, креда, оловка, угаљ, туш, као и „бајцлак – изум чисто заробљенички”. Изложба је била саборна, јер су скоро сви чланови предали неки свој рад.

¹⁹ *Истио*, 29.

²⁰ Резервни коњички потпоручник Момчило Мома Стевановић записао је да је своје радове представио 21 излагач, и да је било укупно 324 рада. *Истио*, 35.

²¹ *Истио*, 35–40.

Кратак преглед поезије објављене у
Алманаху 1941–1944

У 47 исписаних песама логораша су износили своје муке, бриге, вапаје али и снове који су им омогућавали бекство од стварности. Јован Кукић описао је у песми *Пути њушује* интернирање у заробљеништво кроз слику пута и путовања, кроз коју се сазнаје и разазнаје мучан покрет који му се дубоко урезао у мисли²². Станислав Винавер, ужаснут над чињеницом да је европски човек човека ставио у жице, написао је поему *Евројска ноћ*²³. Бројне логораше погађала је чињеница да нису третирани као личности, већ су били сведени на заробљенички број. Винавер се и о томе огласио у поеми *Песма сџражара на кули*²⁴, док је Моско Атијас у песми *Одлазак*, којом се опростио од преминулог друга, потврдио оптерећујућу чињеницу да им је идентитет сведен на логорашки број²⁵.

Заробљене је болела одузета слобода и ускраћено право, о чему је певао Петар Вујовић у песми *Поздрав*, посвећеној *Видовдану иза жица*²⁶. Соломон Конфорти са презиром је опевао најтежу муку – глад у песми *Нирнбершки лореајн*²⁷. Неслогу и сукобе у логору под мучним притиском осликао је Милан П. Милић у песми *Заробљеничко њисмо*, истакавши да је једна забринута мајка упитала свог сина да ли ће се због силине међусобног сукоба логораша уопште вратити „родном крају” када прођу њихове унутрашње борбе. Он је чак приказао и кућне љубимце²⁸. О отаџбини је писао Бранко Ристић у песми *Последња борба*²⁹, као и Слободан Кочовић, који је певао о свом родном крају у песми *Моја касоба*³⁰. Тодор Тошић у песми *Заробљеник 420 њере рубље* прави дистинкцију између црне стварности, која је оличена у његовом заробљеничком написаном и урезаном броју, насупрот које је белина рубља, које је муком опрано, као и белина душе, за коју се на крају песме запитао да ли ће на њој кобни број заувек остати урезан као „црна, и болна, и вечно жива рана”³¹.

²² Алманах 1941–1944, 172–173.

²³ *Исџо*, 83.

²⁴ *Исџо*, 84. Ово је друго издање поменутих песама Станислава Винавера, јер је прво објављено у листу „Гласник књижевне групе Офлага VI С”, *Евројска ноћ* у броју 1, јануар 1943, а „Песма стражара на кули” у двоброју 4/5, април/мај 1943. С. Винавер, *Сабрана дела*. Приредио Гојко Тешић, Београд, књ. 10, 2015, „Евројска ноћ”, 269–270, *Песма сџражара на кули*, 273–275.

²⁵ *Исџо*, 49.

²⁶ *Исџо*, 113–114.

²⁷ *Исџо*, 183–184.

²⁸ *Исџо*, 214–215.

²⁹ *Исџо*, 247.

³⁰ *Исџо*, 170.

³¹ *Исџо*, 262.

„Гласник књижевне групе Офлага VI C”

„Гласник књижевне групе Офлага VI C” појавио се после више од годину и по дана, јер раније није било хартије за његово објављивање. Ову „несташицу” потврдио је и капетан Стеван Костић Кепа, који је у мало познатом поетском делу *Песме сећања и осећаја!*, пронађеном у манастиру Хиландару, истакао да је преживљено „стављао на парчад хартије, коју сам с тешком муком набављао у логору”³². Предлог за његов настанак потекао је из жеље да се не прекине континуитет усмених књижевних вечери, које су се одржавале у незагрејаној сали.

Изашло је укупно 8 бројева „Гласника”³³. Поред оригиналних уметничких прилога и белешака везаних за логорски живот, објављено је и неколико прилога о актуелним дешавањима у европској књижевности и уметности, које су аутори писали на основу доступне немачке штампе. Седми и осми број објављени су у тренутку када је поцепаност у логору достигла „свој потпуни опсег”, а оба броја откуцана су илегално на машини благајника логора.

Из сведочанства о „Гласнику” сазнало се и да је постојао информативни лист „Весник”, који је заинтересоване заробљенике обавештавао о догађајима у свету и мање о оним у самом логору, засебан лист 30. баракe „Израз”, који је објављен у само једном броју маја 1943. због формирања засебног Офлага VI D. Појавила су се и два шаљива листа, јер је „било драгоцено и корисно и смејати се и исмејавати”. Нажалост, до данас није пронађен ниједан примерак поменутих логорашких гласила и велика је вероватноћа да су они трајно изгубљени³⁴.

Кратак преглед илустрација и ликовних прилога у *Алманаху 1941–1944*

Визуелном идентитету *Алманаха 1941–1944* и утиску који ово дело оставља на читаоца значајно доприносе илустрације и уметнути ликовни прилози. Велики број страница *Алманаха 1941–1944* илустрован је карикатурама у акварел техници. Најчешће је реч о делима Владете Гајића, потписаним са „Гаја” или „Гајић”, чија је функција била да илуструју објављене литерарне садржаје, односно да представе лик песника/писца. Живописношћу и уметничким нивоом ове карикатуре

³² С. Костић, *Песме сећања и осећаја!*, Валсроде, 1987, 3.

³³ Садржај свих објављених бројева „Гласника Књижевне групе” објављен је у: *Алманах 1941–1944*, 60–68.

³⁴ Фототипски је објављен лист „Логорски јеж”, који је изашао у шест бројева током 1944. године, под уредништвом Бранка Краиновића, 1979. године, од стране Новинско-издавачке и штампарске радне организације „Јеж” и Народне библиотеке Србије.

ни по чему не заостају за карикатурама објављиваним на страницама међуратне југословенске штампе или колаборационистичке штампе у Србији 1941–1944. године.

Међу уметнутим ликовним прилозима у *Алманаху 1941–1944* највише је цртежа графитом или графитном оловком, што је и био најдоступнији уметнички прибор у оснабричком логору. Најчешће се јављају мотиви логораша у конверзацији или слободним активностима: одмарању, читању, дружењу, картању. Неколико акварела објављених у *Алманаху 1941–1944* приказују изглед логорских барака, бодљикаве жице и стражарских кула. Уместо прецизне, реалистичне репродукције објеката који су цртани, логорски уметници опредељивали су се да исте приказују само у контурама, често бојеним тамним нијансама.

Левичарски и антифашистички оријентисани официри, често изложени репресији од стране логорске управе али и проколаборационистичких логорашких старешина, организовали су Офлагу VI С Ликовну и Књижевну групу. Највероватније почетком 1945. године, оформили су редакцију састављену од чланова оба удружења, која је створила *Алманах 1941–1944*. Тиме су историјској науци подарили веома вредан историјски извор, који омогућава потпунију реконструкцију и пружа нијансирану слику животних услова, политичких превирања и културно-уметничког рада у оснабричком логору. Ово посебно важи за Офлаг VI D, који се, као кажњенички павиљон, у знатно мањој мери јавља у историјским изворима и литератури, у поређењу са Офлагом VI С.

Поменути *Алманах 1941–1944* има велику вредност као историјски извор, али и значајну естетску и уметничку вредност. Између његових корица налазе се бројне вредне и до сада необјављене илустрације, укључујући и цртеже Ота Бихаљија Мерица, као и већи број портрета и карикатура Владете Гајића. Када нису портретисали своје саборце, утамничени сликари обично су, у тамним бојама, сликали објекте и пејзаже оснабричких логора.

Међу бројним вредним литерарним прилозима истичу се песме-првенци Петра Ивковића, као и поезија и проза потекла из пера Светозара Мусулина, Милана П. Милића, Јована Кукића, Петра Вујовића и других. Избор тема и уметничких мотива, који су најчешће гравитирали око тегоба логорског живота, као и паралишућих осећаја носталгије и неизвесности, верно сведочи о мислима које су најчешће заокупљале заробљене југословенске официре.

Значајан део садржаја *Алманах 1941–1944* чине уметнички прилози јеврејских аутора, међу којима је био и Станислав Винавер – прослављени књижевник млађе међуратне генерације, али и већи број аутора који су се тек у логорским жицама осмелили да пишу: Соломона Конфортија, Моска Атијаса, Сабитаја Конфина, и других.

Дубоко уверени да истинско вредновање уметничког нивоа и доприноса прилога објављених у поменутом рукопису није могуће без укључивања историчара уметности и историчара књижевности, овим путем упознајемо релевантну академску јавност са постојањем дела *Алманаха* и његовим садржајем, у нади да ће побудити пажњу истраживача.

Александар Д. Стојановић*

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

Немања Д. Андријашевић**

мастер теолог

Кључне речи: Оснабрик, Офлаг VI C, Офлаг VI D, Станислав Винавер, Ото Бихалњи Мерин, Владета Гајић, Алманах 1941–1944

Aleksandar D. Stojanović

Nemanja D. Andrijašević

ALMANAC 1941–1944: A CHRONICLE AND ART COLLECTION OF OSNABRÜCK OFLAG CAPTIVES

After the April war defeat, almost 200.000 Serbian officers and soldiers were taken as POWs, and deported to numerous camps in Germany, including the Oflag VI C officer camp in Osnabrück. Soon after the large-scale uprising broke out in Nazi-occupied Serbia tensions and political divisions emerged among the captives. Antifascist and leftist captives were subjected to discrimination and repression. They responded by organizing an extensive and fruitful cultural activity, seeking to resolve inner dilemmas and reach catharses by writing, drawing, painting or educating other inmates. Over the course of time two art groups were formed to institutionalize captives' artistic aspirations: Association of Fine Artists and Literature group. On the eve of camp's liberation, in early 1945, these two groups created a unique manuscript: *Almanac 1941–1944*, an impressive chronicle of camp's history and a collection of the best literary and art works created by captured officers.

Almanac has a great value as a historical source, as it contains detailed information on captives' cultural activity, but also on challenges of everyday life within barbed wire and conflicts with German administration and nationalist captives. Although some of the *Almanac*'s narrative is ideologically biased, it was confirmed that *Almanac* is a reliable historical source, by comparing the data with archival sources of different origin.

Beautifully decorated by drawings and caricatures, written in calligraphy, the *Almanac* is a piece of art itself, but also a collection of published poems, essays, drawings and small

*acas109@gmail.com

**nemanja.andrijasevic@gmail.com

paintings. Although most contributing officers didn't have any art education at all, some of their works and contributions have high artistic value. Osnabrück Oflag poetry and prose evolves around the motives of captivity, hunger, nostalgia, uncertainty and antifascist struggle. Contributing authors were both the already established writers, such as Stanislav Vinaver, Svetozar Musulin, Oto Bihalji Merin, and the new ones, who never published before WW2, such as Petar Ivkovic or Solomon Conforti.

Illustrations were mostly done by Vladeta Gajić, whose caricatures richly decorated numerous *Almanac* pages. Inmate's portraits were usually made as graphite drawings and aquarelles, so were the drawings showing the captured officers eating, drinking, hanging together, resting or reading. Camp fences and objects were mostly painted as blurry contours, usually in dark shades. It is worth noticing that many contributors were Jews, who were not betrayed or discriminated by their Serbian colleagues, but treated as completely equal.